

مجله پژوهش‌های اسلامی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال دوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۸۷

قرآن نویسی در قرن های هفتم و هشتم هجری قمری*

علیرضا هاشمی نژاد

عضو گروه تاریخ و میراث فرهنگی پژوهشکده فرهنگ اسلام و ایران

چکیده

در تاریخ حیات خوشنویسی، قرآن نویسی تحقق مفهوم ماهیت قدسی این هنر است و از طرفی اوج شکوفایی هنر خوشنویسی را هم باید در حوزه قرآن نویسی جستجو کرد. در احصای عوامل مؤثر در تحول قرآن نویسی علاوه بر عامل اصلی که همانا ارزش وجودی قرآن کریم است، از دو عامل مهم اجتماعی، تاریخی می توان یاد کرد. اول، ایجاد مدارس رسمی در دنیای اسلام و دوم، ایلخانان مسلمان حاکم بر ایران در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم. به همین دلیل، از شکوفا ترین دوران قرآن نویسی در تاریخ تمدن اسلامی دوره ایلخانان یا قرن های هفتم و هشتم هجری قمری است. در این دوران در کلیه زمینه های قرآن نویسی از خط (در گروه خطوط اصطلاحاً عربی)، شیوه های تزیین و دیگر امور مربوط به کتاب از جمله قطع و صحافی و... هنرمندان مسلمان در اوج هستند.

ویژگی مهم زیبایی شناختی قرآن نویسی این دوران ترکیب دو مفهوم عظمت و زیبایی است که در اثر عشق همراه با اقتدار است و در مقایسه با دوره های بعد، یعنی دوره های ظرافت و زیبایی، در این دوران شاهد تحقق واقعی شکوه خوشنویسی و کتابت قرآن هستیم. شاید از دلایل عمده این مطلب امتزاج واقعی توانایی های هنرمندان شرق و غرب عالم اسلام است.

واژگان کلیدی

قرآن، کتابت، ایلخانی، قرآن نویسی، خوشنویسی.

* تاریخ دریافت مقاله: ۸۷/۱/۲۸ تاریخ پذیرش: ۸۷/۱۱/۷

۱- مقدمه

نوشتن یا کتابت قرآن از دل مشغولی های اصلی هنرمندان مسلمان و مومنین بوده است. ارزش های ذاتی قرآن از عوامل اصلی پیدایش و شکوفایی خوشنویسی در تمدن اسلامی است. بدیهی است در بررسی سیر تحول هر پدیده به عوامل مؤثر در پیدایی، عوامل احتمالی رکود، نقطه های اوج و عوامل مؤثر، مورد مطالعه و نقد قرار می گیرند. پدیده قرآن نویسی هم از این قاعده مستثنی نیست. این حوزه از تاریخ هنر ایران از دو منظر قابل بررسی است؛ حوزه دینی و معارف اسلامی و حوزه هنر که در این نوشته حوزه هنر مورد نظر است. قابل توجه است که قرآن نویسی از منظر هنری از نقطه صفر آغاز می شود و در زمان مورد بررسی ما به نقطه اوج می رسد و به اعتقاد نگارنده، دوره های بعدی اگر فرود نداشته باشیم، اوجی هم نسبت به قرن های هفتم و هشتم نداریم. موضوع قرآن نویسی در قرن های اولیه از وجوه مختلف با ابهامات فراوانی روبروست که متأسفانه با توجه به کمبود پژوهش ها و البته ذات موضوع، یعنی ارتباط با مقدمات، این ابهامات همچنان باقی است. شناخت خطوط اولیه، صحت انتساب بعضی از قرآن ها، عوامل مؤثر بر تحولات نگارشی همه از موضوعات مورد مناقشه است، اما از نظر خوشنویسی شاید بتوان قرآن نویسی را به چهار دوره تقسیم کرد:

دوره اول یا همان دوره ابتدایی که تا اواسط نیمه دوم قرن اول و پیدایش اولین کسانی که سعی در زیبا نوشتن قرآن کردند، ادامه می یابد. دوره دوم، دوره ورود مفهوم خوشنویسی به حوزه کتابت قرآن و اوج خط کوفی وافول آن یعنی تا قرن پنجم، دوره سوم از پیدایش اقلام سته (۱) تا نیمه اول قرن هفتم و دوره آخر از اواخر قرن هفتم به بعد. ما در این بررسی به نقطه آغازین دوره چهارم می پردازیم.

۲- قرآن و خوشنویسی

نسبت خط با متون دینی در تمدن هایی که متون، ارزش قدسی می یافته است، نسبتی است هم پایه ظرف و مظروف، به صورتی که در تأثیر و تأثر یکدیگر بوده اند. جان مایه متن، کلام است و در تمدن اسلام که متن دینی مبتنی بر اصول الهی است؛ اصولی که فی حد ذات میانی امر قدسی را تشکیل می دهد، متن است که متأثر از کلام تقدس می یابد و بی شک، صورت متن که همان خط است، از این تقدس بهره مند می گردد. تردیدی نیست که صورت خط امری مادی است، اما آنچه قرار

بود در تمدن اسلامی به صورت بیاید، امری معنوی و قدسی بود. در اسلام حفظ این معنا که از طریق کلام خداوند و از زبان پیامبر بر دل‌ها جاری می‌شد، در نخستین آیات فرستاده شده از طرف خداوند تأکید شده است: «الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» همان کسی که به وسیله قلم آموخت (علق/۴).

این حفظ همان نوشتن است. هر چند در اوایل اسلام به واسطه سنت کهن رایج در میان اعراب، توجه رسول خدا و یارانش به حفظ آن در سینه‌ها بود؛ اما «چنین نبود که کار نوشتن قرآن یکسره فراموش گردد... هرگاه آیاتی نازل می‌شدند... در ضبط و تسجیلش نهایت دقت و احتیاط را به کار می‌بست تا نوشتن پشتیبان حفظ باشد و حفظ یاور نقش لفظ» (رامیار، ۱۳۸۵، ص ۲۵۷). پس اصلاح صورت و همسنگ ساختن صورت و معنی قرآن که از نخستین سال‌های ظهور اسلام در شبه جزیره آغاز گردید، هم امری مقدس جلوه نمود؛ هر چند که این اصلاح نه در صورت به معنی اصطلاحی آن، یعنی شاکله ظاهری، بلکه ساختار خط باشد (همان، ص ۵۲۰).

اما آنچه منظور ماست، همان صورت و شاکله ظاهری است. زیرا ساختار ناقص نوشتاری و دستوری به سرعت مورد توجه قرار گرفت و اصلاح شد که شرح آن در منابع مرتبط آمده است (حجتی، ۱۳۸۶، ص ۴۶۵).

در پس آن اصلاح که عقل و منطق طلب می‌کرد و رفع فتنه بود، شور و عشق متأثر از کلام فتنه‌ای در جان عاشق کلام برانگیخت و آن صورت اصلاح شده را شایسته معنی ندانسته و زمینه این پرسش در ذهن مسلمین پدید آمد: «آیا نمی‌توانیم برای چشم هم چیزی داشته باشیم که به شایستگی چیزی باشد که برای گوش داریم. (لینگز، ۱۳۸۰، ص ۲۹) و تلاش کردند «تا قرآن به شیوه‌ای شایسته مرتبه ابدی اش نوشته آید» (فریه، ۱۳۷۴، ص ۳۰۶) و پدید آمد آنچه که قرآن خود و عده اش را داده بود «فی صُحُفٍ مُّكْرَمَةٍ» در صحیفه‌هایی ارجمند (سوره عبس، آیه ۱۳، فولادوند، ۱۳۶۳، ص ۵۸۵).

۳- مهمترین ویژگی های قرآن نویسی تا قرن ۷

داستان ما درباره قرآن نویسی از آنجا آغاز می شود که قرآنی مکتوب با صفت زیبا پدید آمد و علاوه بر اهداف مترتب بر قرآن نویسی صدر اسلام، صفت زیبایی هم بر آن افزوده شد .

قرآنی به آنگونه که چشم سر هم غبطه چشم دل را نخورد . این قرآن احتمالاً باید در نیمه دوم قرن اول هجری پدید آمده باشد . « اول کسی که در صدر اسلام قرآن نوشت و در خوبی خط شهرت داشت، خالد بن ابوهیاج بود » (ابن ندیم ، ۱۳۸۱ ، ص ۱۱). او بی شک قرآنی نوشته است زیبا و چشم نواز که ولید بن عبدالملک سفارش داد که ابوهیاج سوره والشمس و ضحیها را کامل و با طلا بر دیوار سمت قبله مسجد پیامبر بنویسد (همان ، ص ۱۱). پیش از ولید، پدرش عبدالملک که از سال ۶۳ تا ۸۳ هجری حکومت کرده است، نقش مهمی در تکامل و تکوین خط عربی داشته و به دلیل اصلاحات و تلاش در تشویق و ترغیب خطاطان در تنوع و بلوغ خط عربی ، سهم تاریخی، فرهنگی عظیمی دارد (دروش ، ۱۳۷۹ ، ص ۳۴) و البته بعد از ابوهیاج ، قطبه خطاط اول بنی امیه که به گفته ابن ندیم در پیدایش چهار خط مشتق از خط کوفی ، دست داشته است نیز از موصوفین به خوشنویسی است . قرآن های این عهد به سبک حجازی معروف بوده اند . قرآن ها در این دوران به اندازه های متفاوت کتابت می شدند و بدیهی است که بیشتر بر روی پوست و به اندازه درشت . « بنا بر روایتی کلام خدا باید با حروف درشت کتابت شود و در پیشینه قرآن ها این حکم رعایت می شود » (شیمل ، ۱۳۸۶ ، ص ۳۲) البته نه به صورت مطلق زیرا که از آن دوران قرآن جیبی به ابعاد هفت در چهار سانتیمتر هم رویت شده است (همان ، ص ۳۲) . بی شک نمی دانیم که اولین قرآنی که تزیین شد ، کدام است و در چه دوره ای ؛ اما می بینیم که طلا یا در واقع مصالح تزیینی با ارزش مادی خیلی زود وارد جهان معنوی قرآن نویسی شد ؛ رنگ هم از ارزش هایی بود که به کار گرفته شد . قرآنی « به خط زر بر کاغذی پوست گوساله ای به رنگ آبی سیر » (همان ، ص ۳۲) از این دوران موجود است . البته از دلایل حضور رنگ در قرآن ها برای نوشتن اعراب و اعجام حکم دینی بود، زیرا هم رنگ بودن متن، که معتقد بودند کلام اصیل خداوند است، را با علامات که اضافات بعدی است، جایز نمی شمردند . (تصویر ۱).

تصویر (۱)

در سبک حجازی انتقال متن قرآنی نسبت به ظاهر این آثار از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است. (دروش ، ۱۳۷۹ ، ص ۲۸). (تصویر ۲). خط حجازی هم در راستای توجه مسلمانان به کتابت و گسترش اسلام و ظهور مراکز جدید ، بصره و کوفه تحول یافت و خط کوفی پدید آمد و در عصر عباسی به اوج رسید . (تصویر ۳). از جمله مسایل دیگر مربوط به نوشتن قرآن جهت صفحه است . نوع صفحه بندی افقی در این دوران رایج بوده ، البته نوع عمودی هم دیده شده است . قدیمی ترین قرآن به دست آمده از این سبک صفحه بندی عمودی دارد .

۱۱۴ / قرآن نویسی در قرن های هفتم و هشتم هجری قمری

تصویر (۲)

تصویر (۳)

سبک حجازی در اوایل قرن دوم هجری کم کم جای خود را به سبک عباسی می دهد .

پس از رواج این سبک که خود به گروه های متعدد تقسیم می شود ، تحولاتی در قرآن نویسی ایجاد می شود، از جمله پیدایش علایم آوایی . بدیهی است که معرفی هر یک از دوره های قرآن نویسی به خصوص دوران اولیه در این مجال کوتاه ممکن نیست و موضوع این مقاله هم نیست . بنابراین، هدف از این معرفی اجمالی تنها تأکید بر پیدایش تحولات مهم در شکل قرآن نویسی البته به غیر از خط ، در همان قرن های اولیه است. به تعبیر دیگر، قصد یادآوری این نکته است که تحولات عمده و تجربه های بدیع در به وجود آوردن قرآن های متنوع مربوط به همان دو قرن اول است ؛ بطوری که مسلمانان استفاده از مواد متنوع در نوشتن ، اندازه های متفاوت ، رنگ های متفاوت و ... را در قرن های اول و دوم هجری تجربه کردند .

از جمله اتفاقات مهم در حوزه کتابت پیدایش کاغذ در حدود سال های ۷۵۱ میلادی ، اوایل قرن دوم (۱۳۴ ه . ق) است که امکان تجربه های نوینی را در حوزه کتابت، بویژه کتابت قرآن مجید، فراهم می کند ، هر چند قدیمی ترین قرآن شناخته شده که بر کاغذ نگاشته شده، متعلق به سال ۳۶۱ ه.ق است.

حال آنکه قدیمی ترین قرآنی که به خط نسخ و بر کاغذ نوشته شده است، به خط ابن بواب و مربوط به ۳۹۱ ه.ق است (جیمز، ۱۳۸۰، ص ۲۸).

در هر صورت تا قبل از این دوران مسلمانان از موادی همچون لخاف، اکتاف و ... برای کتابت بهره می برده اند (ابن ندیم ، ۱۳۸۱، ۳۶).

تحولات قرآن نویسی در این دوران و البته همه دوره ها آنچنان فریبنده است که شرح هر دوره فرصت مناسبی را می طلبد. اما در قرن های سوم و چهارم اگرچه سبک عباسی ادامه پیدا می کند و قرآن های بسیار زیبایی با خط کوفی پدید می آیند، اما تحول مهم در خط عربی و ایجاد شیوه های جدید که نهایتاً منجر به اقلام سته می شوند، دوران باشکوه جدیدی را در قرآن نویسی پدید می آورد . هر چند استفاده از خطوط دیگر به جز خط کوفی به پیش از قرن سوم باز می گردد. «پیش از ۲۰۰ قمری خطوطی به جز خط کوفی دیده شده است . » (بجنوردی، جلد ۴ ، ۳۸۴) و همچنین، « اولین بار که خط عربی از کوفی به خطوطی که در حال حاضر مورد استفاده قرار دارند، تبدیل شد، در اواخر عهد بنی امیه و اوایل عهد بنی عباس بود »

۱۱۶ / قرآن نویسی در قرن های هفتم و هشتم هجری قمری

(ایمانی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۲). اما قریب به یقین خط نسخ، به وسیله ابن مقله در ۳۱۰ هجری قمری به تکامل رسید (بجنوردی، جلد ۴، ص ۶۸۳) و اولین قرآن ها به خط نسخ در این دوران پدید می آیند که شاید زیباترین آن ها متعلق به ابن بواب، نسخه موجود در کتابخانه چیستر بیٹی (BEATTY CHESTER) است (ضرغامی، ۱۳۷۸، ص ۷۲). (تصویر ۴).

تصویر (۴)

در این دوران نشانه های قرآنی از جمله تخمیس و تعشیر و ... کامل می شوند و به اشکال زیبا به عنوان بخشی از تزیینات قرآن به کار می روند. اصولاً «تزیین قرآن نخست با دوایر و علایمی که آیات را از یکدیگر جدا می ساخت، شروع شد و پس از آن نوبت به علایمی رسید که آغاز جزء ها، ربع جزءها و عشرهای آنها و مواضع سجده را معین می کرد.» (عکاشه، ۱۳۸۰، ص ۳۶۰) و بعدها تزیین سر سوره ها و صفحات آغازین و پایانی در همین عهد رواج پیدا کرد. از جمله ابتکارات دیگر، امضای قرآن است. احتمالاً پیدایش قرآن های زیبا به دست

کاتبان، آنها را بر آن داشت که نام خود را ثبت کنند و در قرن اول و دوم این رسم رایجی نبود.

آنچه در قرآن نویسی قرن‌های پنجم و ششم رخ داد، در تکامل بنیادهای اساسی‌ای بود که در خط و آرایش قرآن پدید آمد. خط کوفی در این قرن در اوج بود و این اوج به نیمه‌های قرن ششم نکشید. اقلام سته در این دو قرن رواج فراوان یافتند و زمینه آن فراهم گردید که زیباترین قرآن‌ها در قرن‌های هفتم و هشتم در این گروه از خطوط تمدن اسلامی پدید آیند.

۴- قرآن نویسی در قرن‌های هفتم و هشتم

هر چند دوره ایلخانی کلیت قرن هفتم را در بر نمی‌گیرد، اما به دلیل تکیه این مطلب بر دوره ایلخانی، این بخش را با آغاز دوره ایلخانی در قرن هفتم آغاز می‌کنیم. دوره‌ای که هر چند یادآوری آن چندان خوشایند هیچ ایرانی و حتی مسلمانی نیست، اما تاریخ، واقعیتی انکارناپذیر است و تنها درک عقلایی آن است که فارغ از حسن و قبح وقایع آن را شیرین، بلکه برای اهل تاریخ فریبنده می‌کند.

در قرن هفتم از فجایع بزرگ « دولت نوحاسته مغول بود که تا چند سالی بعد هم به دولت پرآوازه خوارزم خاتمه داد و چندی بعد دوران خلافت بغداد را به پایان آورد ». (زرین کوب، ۱۳۷۵، ۲۲۱).

هجوم به قلمرو سلطان خوارزمشاهی در سال ۶۱۴ قمری توسط چنگیز صورت پذیرفت. او در سال ۶۲۴ جان سپرد، پسرانش جوجی، توشی و تولی راه او را ادامه دادند. سلطان ایرانی محمد خوارزمشاه در سال ۶۱۷ ه. در فرار، بی‌کسی و تنهایی جان داد و تلاش فرزند او نیز به ویرانی و کشتار بیشتر و تخریب ولایات منجر شد. سرانجام، در حمله‌ای مجدد برای تصرف ایران، هولاکو تاخت و تاز خود را آغاز کرد و پس از تصرف ایران، در سال ۶۵۶ ه. ق بغداد به تصرف او درآمد و در صفر همان سال، خلیفه و اولادش با عده کثیری از رجال دولت با وی به قتل رسیدند (همان).

تاریخ سلسله ایلخانان با هولاگوخان در سال ۶۵۳ ه. ق آغاز می‌گردد و تا مرگ ابوسعید بهادر خان در ۷۳۶ ه. ق پایان می‌پذیرد. البته حکومت ناپایدار فرزندان و نوادگان چنگیز در بخش‌هایی از ایران تا پایان قرن هشتم ادامه می‌یابد. (دایره المعارف، ج ۱۰، ص ۷۰۴). در دوره ایلخانیان تقریباً از همان اوایل همزمان حکومت

۱۱۸ / قرآن نویسی در قرن های هفتم و هشتم هجری قمری

های محلی بر نواحی ای از ایران حاکم بودند که هر یک تأثیر مستقلی بر فرهنگ و هنر ایران و به خصوص خوشنویسی و قرآن نویسی داشته اند. از جمله این حکومت ها می توان از:

قراختائیان کرمان نام برد که از اوایل قرن هفتم تا اوایل قرن هشتم بر کرمان حکومت کردند و روابط خوبی هم با ایلخانان داشته اند. (۲) آل کرت در شرق ایران تا کرانه های سند از ۶۴۳ تا ۷۸۳ ه. ق، آل مظفر از ۷۱۸ در حدود ۸۰ سال در اصفهان، کرمان و فارس، امرای اینجو که در ۷۰۳ ه. ق مامور اداره فارس شدند و تا ۷۵۸ حکومت کردند و جلایریان که از اواخر نیمه اول قرن هشتم در حدود نیم قرن بر بخش هایی از عراق ایران و عرب، تبریز تا سلطانیه حاکم بودند.

پیش از ورود به تحلیل قرآن نویسی دوره ایلخانی درباره دو جریان عمده در تاریخ تحول قرآن نویسی توضیحاتی ارائه می شود.

۵- عوامل مؤثر بر تاریخ تحول قرآن نویسی

مسلمانان از همان ابتدای آشنایی با فن استنساخ قرآن، علاقه خود را به داشتن نسخه های متنوع قرآن از نظر شکل نشان دادند. همانطور که در بخش ابتدایی این نوشته متذکر شدیم، تقریباً اکثر تحولات اساسی در قرآن نویسی و تجربه های متنوع در همان ۳ قرن ابتدایی تاریخ اسلام رخ داد و در قرن های بعد تکامل یا ورود خطوط و سبک های نو تزینی را شاهد هستیم. اما دو جریان مهم در سیر تاریخ قرآن نویسی اتفاق افتاد که تأثیر عمده در تاریخ کتابت و خوشنویسی و هنر در تمدن اسلامی را هم به دنبال داشت. این دو پدیده عبارتند از:

۱ - ایجاد مدارس رسمی در قرن پنجم و ششم،

۲ - حضور پادشاهان مسلمان مغول در دوره ایلخانیان.

۱-۵- ایجاد مدارس رسمی در قرن پنجم و ششم

هر چند در دنیای اسلام «عنوان مدرسه پیدا کردن مسجد از خلافت عمر آغاز شد ...» (نصر، ۱۳۵۹، ص ۵۸)؛ اما مدارس رسمی در ایران از نیمه دوم قرن پنجم به دست خواجه نظام الملک ایجاد و گسترش یافت. در سوریه هم محمد زندی ۵۴۱ - ۵۵۸ ه. ق و بعد از او صلاح الدین ایوبی ۵۸۹ - ۵۷۰ اینگونه مدارس را گسترش دادند (جیمز، ۱۳۸۰، جلد ۲، ص ۲۳). هر سه دسته مدارس در رقابت با یکدیگر در جهت تبلیغ مبانی ایدئولوژیکی فرقه های خود بودند. در این مسیر کتابخانه های

بزرگ تشکیل دادند و برای کتابخانه‌های خود انواع قرآن‌ها سفارش می‌دادند. این سفارش‌ها باعث رواج قرآن نویسی فارغ از سنت‌های کهن‌تر بود. تهیه قرآن‌هایی همراه با ترجمه و حاشیه‌های نوشتاری با محتوای توضیح درباره روش‌های قرائت، تفسیر... در قرن پنجم و ششم در دستور کار وراقان و کاتبان بود؛ و از آنجا که استفاده از کاغذ در این دو قرن رواج کامل یافته بود، نسخه‌های متعدد فراهم گردید. بسیاری از این نسخه‌ها برای اهداء و یا وقف برای مدارس تهیه می‌شد. نمونه‌ای از این قرآن‌ها که احتمالاً در قرن ششم تهیه شده است، در اواسط قرن هفتم به مدرسه‌ای در کرمان اهدا می‌شود. (هاشمی نژاد، ۱۳۸۶، ص ۸۷) (تصویر ۵).

تصویر (۵)

البته قرائت و کتابت قرآن از سده‌های پیشین با یکدیگر ارتباط پیدا می‌کنند. بعضی از قول‌ها دلالت بر وجود قرآن‌هایی می‌کند که براساس قرائت خاصی نوشته می‌شده است. به عنوان مثال: این قرآن «طبق قرائت نافع یا کسایی نوشته شده است» (حجتی، ۱۳۸۶، ص ۲۵۳). رابطه دیگر قرائت با کتابت قرآن به واسطه آموزش قرآن بود، به طوری که قرآن‌های چند جلدی را برای آموزش آسان‌تر فراهم می‌کرده‌اند و تقسیم قرآن به سی قسمت هم ظاهراً در راستای تحولات تعلیمی قرآن بوده است.

۱۲۰ / قرآن نویسی در قرن های هفتم و هشتم هجری قمری

۲-۵- نقش ایلخانان مسلمان مغول

پیش از تبریز، بغداد در اواخر قرن ششم هجری و اوایل قرن هفتم مرکز مهم تولید کتاب در جهان اسلام بود. در قرن ششم خوشنویسان متعددی در بغداد و عراق و غرب دنیای اسلام فعالیت می کردند، اما هیچ کدام شهرت ابن مقله (۲۷۲ قمری) و ابن بواب (۴۱۳ قمری) را نیافتند. هر چند به تحقیق خط را بهتر از آنها می نوشتند. حد فاصل ابن بواب و یاقوت مستعصمی (۶۹۸ قمری) خوشنویسی به شهرت این دو نیامد. در این فاصله به نام هایی از جمله عثمان بن حسین و راق صاحب قرآن نفیس موجود در موزه آستان قدس، خانواده قطوس در والنسیا که البته یکی از آنها در همان منطقه با یاقوت مقایسه می شده است (جیمز، ۱۳۸۰، جلد ۲، ص ۸۹). یا ابوعلی حسن بن علی ابراهیم جوینی ملقب به فخرالملک که از اهالی جوین نیشابور بود و در بغداد و مصری زیسته و در مصر، کسی خطش به پایه او نمی رسیده است (فضائل، ۱۳۶۴، ص ۳۰۷).

درباره او می گویند بعد از ابن بواب نیکوترین خط را می نوشته است؛ و راوندی خوشنویس اواخر قرن ششم و صاحب راحة الصدور و... از خوشنویسان بزرگ عهد سلجوقی نیز هرگز به بزرگی ابن بواب نبودند تا قرن هفتم که به یاقوت خوشنویس بزرگ قرن هفتم می رسیم. او در اواخر قرن ششم در آماسیا در آناتولی به دنیا می آید و تا اواخر قرن هفتم ۶۹۸ ه. ق حیات داشته است (جیمز، ۱۳۸۰، جلد ۲، ص ۵۸). یاقوت المستعصمی الخطاط در سنه سبعة و تسعين و ستمائه به عهد غزان خان نماند و نزدیک قبر امام احمد حنبل مدفون شد. (مستوفی، ۱۳۶۴، ص ۷۰۷).

استاد او در بغداد موسیقی دان و خوشنویس معروف صفی الدین عبدالمومن الارموی بود. نام یاقوت باچند واقعه مهم قرین است و دریچه ورود ما به موضوع، یعنی تأثیر ایلخانان مسلمان بر قرآن نویسی قرن های هفتم و هشتم.

او در دوره خلافت الناصر (۶۲۲ - ۵۷۶ ه. ق) به بغداد می آید. دربار خلفای عباسی در اواخر قرن ششم به خصوص دربار الناصر شکوه خاصی یافته بود و با لطف و توجه و حمایت خلیفه نسخه های خطی بسیار زیبا پدید می آمد (ریشار، ۱۳۸۳، ص ۳۵). یاقوت کتابدار مدرسه مستنصریه بغداد شد (جیمز، ۱۳۸۰، ص ۸۸) و بعد به دربار المستعصم راه پیدا کرد، آخرین خلیفه بغداد که توسط هولاکو ساقط شد.

با تصرف بغداد و به وسیله هولاکو ضربه سنگینی به هنر خوشنویسی و مخصوصاً کتابت قرآن وارد گردید. در این دوره یاقوت شاهد پایان خلافت عباسی در سال ۶۵۶ ه. ق بود.

هولاکو از وزرای ایرانی استفاده کرد و پایتخت به تبریز منتقل شد. یاقوت در دوره آباقان ایلخان دوم مغول به خدمت عظاملک جوینی درآمد که مدتی حاکم بغداد بود و به خوشنویسی ادامه داد و نسخه‌های متعددی از قرآن را کتابت کرد. با ظهور یاقوت کتابت وارد مرحله‌ای تازه شد. (تصویر ۶).

تصویر (۶)

شهرت و اعتبار یاقوت به دلیل مهارت اش در نگارش اقلام سته است (تصویر ۷) و همچنین تأثیری که در تکامل خط نسخ از راه نقطه گذاری این خط داشته است؛ اما دلیل اصلی شهرت یاقوت به نقش او در توسعه و پیشبرد دست خط‌های اداری بر می‌گردد (جمیز، ۱۳۸۰، ص ۵۸) - که شرح آن فرصت دیگری می‌طلبد - از میان

۱۲۲ / قرآن نویسی در قرن های هفتم و هشتم هجری قمری

اقلام سته یاقوت ثلث و ریحان را بهتر از بقیه می نوشته است، اما قرآن او به خط محقق هم در استادی کامل کتابت شده است. (تصویر ۸).

تصویر (۷)

تصویر (۸)

درخصوص تاریخ وفات یاقوت قول‌های مختلف وجود دارد اما چنانکه ۶۹۸ ه. ق یعنی قول ابن الفوطی مورخ همدوره او را بپذیریم، او تا زمان غازان خان دومین ایلخان مسلمان مغول حیات داشته است. پیش از غازان احمد تگودار (۶۸۱-۶۸۳ ه. ق) از ایلخانان مغول مسلمان شده بود. از یاقوت قرآن‌های چند جلدی نیز باقی مانده است.

سنت قرآن‌نویسی در جلدهای متعدد به قرن‌های اولیه تاریخ اسلام باز می‌گردد. ثعالبی در شمارالقلوب می‌نویسد که «در کتابخانه عضدالدوله دیلمی در شیراز قرآنی سی جلدی به خط ابن مقله وجود داشت» (متز، ۱۳۶۴، ص ۱۲۳). اما در این دوره یعنی از اواخر قرن هفتم تا اواخر قرن هشتم، زیباترین قرآن‌های چند جلدی یا «ربعات» به وجود آمدند.

اولین ایلخان مسلمان مغول احمد تگودار فرصت چندانی برای حمایت از اهل هنر پیدا نکرد، بنابراین، دوران شکوفایی و اوج هنر قرآن‌نویسی همزمان با دومین سلطان مسلمان مغول یعنی غازان خان آغاز می‌گردد. «غازان نواده هلاکو در ۶۹۴ ه. ق ایلخان تازه شد و به رایزنی وزیر کاردانش، رشیدالدین که پیش از آن طبابت می‌کرد و دین یهودی داشت و پس به اسلام گروید، بود. با عملی کاملاً شخصی چند روز پس از نشستن بر تخت از دین بودایی به مذهب تسنن گروید.

در این دوران مراغه و تبریز یادآور دوران شکوفایی بغداد در سنت تولید آثار فاخر در کتابت هستند. در کارگاه‌های تبریز و مراغه آثار بسیار مهم تولید می‌شود. تبریز از زمان غازان خان با تأسیس کارگاه رشیدیه (ربع رشیدی) به همّت خواجه رشیدالدین فضل‌الله به صورت مرکز مهم تهیه نسخه‌های خطی درآمد. ظاهراً پیش از رشیدالدین مرکز منسجمی مطابق با رشیدیه وجود نداشته است. به تعبیر دیگر «مدرک معتبری نداریم تا ثابت کند کتابخانه، کارگاه سلطنتی، جایی که نقاشان و خوش‌نویسان در آن جمع می‌شدند و به ایجاد کتاب‌های خطی مصور می‌پرداختند، قبل از زمان مغول وجود داشته است. به نظر می‌رسد این کتابخانه و کارگاه‌های سلطنتی از نمونه فرهنگستان سلطنتی چین باشد» (سود آور، ۱۳۸۰، ص ۳۶). از نمونه‌های بسیار درخشان قرآن‌نویسی این دوره قرآنی است که در سال ۷۰۲ تا ۷۰۸ در بغداد نوشته می‌شود. احتمالاً خط احمدبن سهروردی (تصویر ۹) و به سفارش غازان خان بوده است. این قرآن از مهمترین نمونه‌های تذهیب این دوره است. هنر تذهیب

۱۲۴ / قرآن نویسی در قرن های هفتم و هشتم هجری قمری

که در آغاز تنها با آب طلا و طرح های گیاهی ساده برگ نخلی در نسخه های قدیمی قرآن آغاز شد، در این دوره به شکل بنیادین تغییر کرد. نقوش تذهیبی واضح با رنگ آمیزی زنده و استادانه در قالب اشکال هندسی رواج یافت. این نقوش را طرح های اسلیمی قوی حاشیه های رنگارنگ و تسمه های پر نقش و نگار تکمیل می کرد. (جمیز، ۱۳۸۰، ۷۹).

تصویر (۹)

بعد از غازان خان که در سال ۷۰۳ درگذشت (آبربی، ۱۳۷۷، ص ۲۳۲)، نوبت به ایلخانی الجایتو رسید.

الجایتو در سال ۷۰۹ مذهب تشیع را پذیرفت. الجایتو یا سلطان محمد خدا بنده در پیدایش یکی از دوره های باشکوه هنر قرآن نویسی بسیار مؤثر بود. « در دوران حکمرانی او و جانشینش ابوسعیدبها در خان، کارگاه ها به تکثیر نسخه های قرآن مجید پرداختند و نمونه هایی با کیفیت و عالی پردازش شد (سودآور، ۱۳۸۰، ص ۴۱).

از جمله این نمونه ها سه قرآن سی جلدی یا ربعات الجایتو هستند.

تهیه ربعات یا قرآن های چند جلدی از دیر باز سابقه داشته است، اما زیباترین و باشکوه ترین این گونه قرآن ها مربوط به قرن های هفتم و هشتم است و البته تنها « در قرن هشتم بود که

آنچه می‌توان آن را هنر قرآن بزرگ نامید، تحت حمایت دو سلسله سلطنتی رو به کمال نهاد، یکی سلسله ایلخانیان... و دیگری سلسله مماليك مصر که مقرر حکومت آنها قاهره بود... مخصوصاً قرآن سی جلدی با خصایص ایرانی» (لینگز، ۱۳۸۰، ص ۳۲).

الجایتو احتمالاً در سال ۷۰۶ سفارش سه قرآن بزرگ را داد. این سه قرآن بزرگ به وسیله سه خوشنویس مهم این دوره یعنی عبدالله بن محمد همدانی از همدان (تصویر ۱۰)، احمد بن سهروردی از بغداد و علی بن محمد حسینی (تصویر ۱۱) از موصل تهیه شدند. این سه دست نوشته قرآنی تحول عظیمی در شیوه نگارش و تذهیب قرآن نویسی را باعث گردیدند. نسخه عبدالله بن محمد همدانی که بعدها به سلطان مملوک اهدا شد و در مصر باقی ماند، به خط ریحان یا محقق ظریف نوشته شده است. از مهمترین ویژگی های این قرآن علاوه بر خط، سرلوحه های آن است.

تصویر (۱۱)

تصویر (۱۰) قرآن، قرن هفتم، خط و تذهیب عبدالله بن محمد همدانی، قاهره، کتابخانه ملی

تصویر (۱۰)

۱۲۶ / قرآن نویسی در قرن های هفتم و هشتم هجری قمری

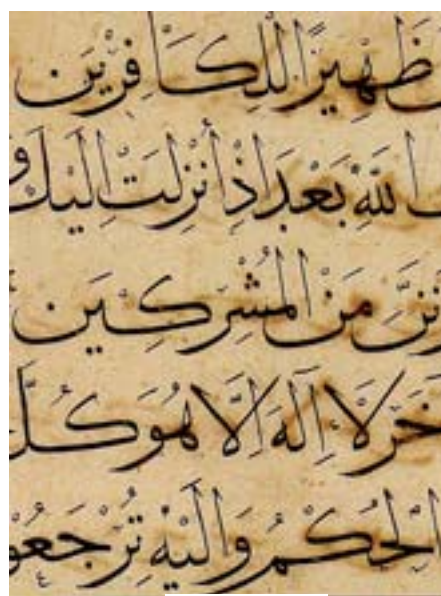
قرآن دوم از احمد بن سهروردی به خط محقق است. شاید بتوان خط این قرآن را اوج خوشنویسی محقق دانست؛ (تصویر ۱۲). همانطور که به نظر می رسد، اوج خط ریحان را ارغون کاملی نمایش داده است (تصویر ۱۳ و ۱۴). احمد بن سهروردی معروف به شیخ زاده که اقوال مختلفی درباره محل تولد او و رابط اش با خوشنویس معروف، یاقوت مستعصمی، گفته می شود، با یاقوت در «شهرزور» آشنا شد و شاگردی او را کرده است (خلیلی، صفوت، ۱۳۷۹، ص ۷۶) اما این گفته مستند نیست. او اصالتاً ایرانی است و هرگز شاگرد یاقوت نبوده، بلکه خوشنویسی بوده است هم پایه او، تا حدی که یاقوت خود به برتری او در کتابت قلم نسخ معترف بوده است. (تصویر ۱۵) (سمسار، ۱۳۸۳، ص ۱۶ و دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۷، ص ۶۰). سال تولد سهروردی را ۶۵۴ ه. ق در بغداد ذکر کرده اند. او را همچنین، نوه عارف بزرگ شیخ اشراق نیز می دانند. (همان).

تصویر (۱۲)

تصویر (۱۴)

تصویر (۱۳)

تصویر (۱۵)

۱۲۸ / قرآن نویسی در قرن های هفتم و هشتم هجری قمری

قرآن سوم بخط علی بن محمدالحسینی است. خوشنویسی که معتقدند مهمترین اثر هنری دو دهه اول قرن هشتم به او مربوط می شود (جمیز، ۱۳۸۰، ص ۹۹). در هر صورت، مصحف هایی که در دوره الجایتو و ابوسعید فراهم شدند، سرفصل دوره شکوفایی درقران نویسی را رقم زدند که تا دو قرن بعد ادامه یافت. «مصحف هایی که درفاصله سده های هفتم و دوازدهم هجری کتابت شده، از نظر هنری ممتاز ترین دستنویس های قدیمی اند» (عکاشه، ۱۳۸۰، ص ۳۶۰). البته قرآن های دوره ابوسعید برخلاف دوره الجایتو با تکیه بر ظرافت در خط و تذهیب تهیه می شدند. شاید تأثیری بود که از روحیه عاشق پیشه آخرین ایلخان تحمیل شده بود. ابوسعید از سلاطین خوش ذوق بود وزیر او غیاث الدین محمد بود که خواجوی کرمانی منظومه های و همایون را برای او سروده است. در این دوره چند خوشنویس بزرگ در عرصه هنر حضور دارند. ارغون کاملی، یوسف مشهدی، عبدالله صیرفی، مبارک شاه قطب تبریزی، پیر یحیی جمال صوفی و...

یحیی الجمالی الصوفی از خوشنویسان مهم دربار آل اینجو در شیراز بود. او خوشنویسی بسیار توانا در کتابت و کتیبه بوده است. شاید نتوان در مجموع خوشنویسان قرن هشتم را با یاقوت و احمد سهروردی مقایسه کرد. اما سایه سنگین این دو خوشنویس در درخشیدن بزرگانی چون ارغون کاملی و یحیی جمال صوفی بی تأثیر نبوده است. کتیبه خدایخانه مسجد عتیق شیراز از آثار مهم یحیی جمال صوفی است. قرآن های معدودی در دوره اینجو کتابت شده، اما همان تعداد محدود حکایت از شکوفایی و توانایی خوشنویسان این دوره است. (تصویر ۱۶) یکی از آثار مهم یحیی جمال صوفی که در سال ۷۴۴ کتابت شده است، قرآنی است که «تاشی خاتون مادر ابواسحاق در زمان ساخت مسجد شاه چراغ فرمان کتابتش را صادر کرد.» (جمیز، ۱۳۸۰، ص ۱۲۳).

تصویر (۱۶)

از دیگر خوشنویسان بزرگ این دوره عبدالله صیرفی است. او الجایتو و ابو سعید را درک کرد. قرآن بسیار زیبایی مربوط به سال ۷۳۱ ق از صیرفی باقی است، این قرآن به خط ریحان با سر سوره های ثلث است. (تصویر ۱۷).

تصویر (۱۷)

۱۳۰ / قرآن نویسی در قرن های هفتم و هشتم هجری قمری

از سلسله های مؤثر در تاریخ تحول خوشنویسی آل جلایر یا ایلکانیان هستند. این سلسله از ۷۶۰ ق، پس از تصرف آذر بایجان به وسیله اویس فرزند حسن بزرگ به وجود آمد. بغداد پایتخت جلایریان بود. اویس خود شاعر و خوشنویس بود و سلطان احمد جلایر هم که خوشنویس و اهل موسیقی بود، از هنر حمایت می کرد. نهضت حروفیه و شاید نخستین حرکت ها در پیدایش خط نستعلیق از زمان جلایریان و در دربار آنها آغاز گردید. از شاعران بزرگ دربار آل جلایر عیید زاکانی است (صفا، ۱۳۶۶، ص ۲۹). همچنین، نقاش معروف خواجه عبد الحی منشی و سر دفتر و شاگرد سلطان اویس بوده است (دهلوی، ۱۹۱۰، ص ۳۸). از دیگر نقاشان معروف هم عصر آل جلایر جنید بوده است.

یکی از قرآنهاى عهد جلایر قدیم ترین نمونه متعلق به قرن هشتم هجری است که به کاغذ اروپایی نوشته شده است. استفاده از کاغذهای اروپایی در عهد جلایریان به واسطه رابطه بازرگانی با ایتالیاییان رایج بوده است. (جیمز، ۱۳۸۰، ص ۱۴۲) (تصویر ۱۸).

تصویر (۱۸)

۶- نتیجه

از تحولات مهمی که در اثر حضور ایلخانان مسلمان مغول در تاریخ خوشنویسی در قرن‌های هفتم و هشتم پدید آمد، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- ارتقای سطح مهارت خوشنویسان به طوری که بزرگان خوشنویسی قرن‌های چهارم تا ششم در فاصله‌ای کاملاً آشکار قرار می‌گیرند. نمونه‌های محقق قرن‌های پنجم و ششم قابل مقایسه با خط یاقوت و یا احمد سهروردی نیستند.
- حضور پررنگ هندسه در اجزای خطوط و همچنان در کتاب‌آرایی این ارتقای سطح ساختار خطوط مختلف را کاملاً تفکیک می‌کند.
- تولید آثار باشکوه که در مجموع با هیچ دوره‌ی دیگر قابل مقایسه نیست. هرچند قرآن‌های بزرگتری در دوره‌ی تیموری کتابت شد، اما مجموع ربعات اولجایتو با ابعاد حد اکثر ۳۵ در ۵۰ سانتیمتر القای مفهوم عظمت همراه زیبایی و شکوه را با هم دارد.
- تحول عظیم در تذهیب و صحافی که به نظر می‌رسد این دو همراه خوشنویسی چاره‌ای به جز همپایی نداشتند.

یادداشت‌ها

۱- منظور از اقلام سته، خطوط شش‌گانه ثلث، نسخ، محقق، ریحان، توقیع و رقاع می‌باشد که ابداع آن‌ها با ابن مقله آغاز شد و با ظهور ابن بواب و یاقوت مستعصمی به تکامل رسید.

۲- رک: سمط العلی للحضرة العلیا.

کتابنامه

- ۱- آربری و دیگران، ج ۱، ۱۳۷۷، تاریخ اسلام، ترجمه احمد آرام، انتشارات امیرکبیر، تهران ص ۲۳۲.
- ۲- ابن ندیم، محمدبن اسحاق، ۱۳۸۱، الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، انتشارات اساطیر، تهران.
- ۳- افروند، قدیر، ۱۳۷۵، گلچینی از قرآن‌های خطی موزه دروان اسلامی، موزه ملی ایران، تهران.
- ۴- ایمانی، علی، ۱۳۸۵، سیرخط کوفی در ایران، انتشارات زوآر، تهران.

۱۳۲ / قرآن نویسی در قرن های هفتم و هشتم هجری قمری

- ۵- پاک شرشت ، مرتضی ، ۱۳۷۹ ، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید ، انتشارات قدیانی تهران .
- ۶- جیمز ، دیوید ، ۱۳۸۰ ، کارهای استادانه ، قرآن نویسی تا قرن هشتم هجری قمری) ، ترجمه پیام بهتاش ، نشر کارنگ ، تهران .
- ۷- حجتی ، سید محمد باقر ، ۱۳۸۶ ، تاریخ قرآن کریم ، دفتر نشر فرهنگ اسلامی ، تهران .
- ۸- خلیلی ، ناصرأف / صفوت ، نیل ، ۱۳۷۹ هنر قلم ، ترجمه پیام بهتاش ، نشر کارنگ ، تهران .
- ۹- دبیری نژاد ، بدیع الله ، ۱۳۵۰ ، یاقوت مستعصمی و هنر خوشنویسی ، هنر و مردم ، سال ۹ ، شماره ۱۰۶ .
- ۱۰- دروش ، فرانسیس ، ۱۳۷۹ ، سبک عباسی (قرآن نویسی تا قرن چهارم هجری قمری) ترجمه پیام بهتاش ، نشر کارنگ ، تهران .
- ۱۱- دهلوی ، مولانا غلام محمد هفت قلمی ، ۱۹۱۰ ، تذکره خوشنویسان ، تصحیح محمد هدایت حسین ، کلکته .
- ۱۲- رامیار ، محمود ، ۱۳۸۵ ، تاریخ قرآن ، انتشارات امیرکبیر ، تهران .
- ۱۳- ریشار ، فرانسیس ، ۱۳۸۳ ، جلوه های هنر پارسی (نسخه های نفیس ایرانی قرن ۶ تا ۱۱ هجری قمری موجود در کتابخانه ملی فرانسه) ، ترجمه ع. روح بخشان ، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی . تهران .
- ۱۴- زرین کوب ، عبدالحسین ، ۱۳۷۵ ، روزگاران (دنباله روزگاران ایران) از پایان ساسانیان تا پایان تیموریان ، انتشارات سخن ، تهران .
- ۱۵- سمسار ، محمد حسن ، ۱۳۸۳ ، هنر خوشنویسی احمدبن سهروردی ، کتاب ماه هنر ، شماره هفتاد و یک و هفتاد و دو مرداد و شهریور ۱۳۸۳ ، از ص ۱۶ تا ۲۲ .
- ۱۶- سودآور ، ابوالعلاء . (۱۳۸۰) هنر دربارهای ایران ، ترجمه ناهید محمد شمیرانی ، نشر کارنگ ، تهران .
- ۱۷- شیمل ، آن ماری ، ۱۳۸۶ ، خوشنویسی و فرهنگ اسلامی ، ترجمه دکتر اسدالله آزاد آستان قدس رضوی ، مشهد .
- ۱۸- صفا ، ذبیح الله ، ۱۳۶۶ ، تاریخ ادبیات ایران ، جلد ۳ بخش اول ، انتشارات فردوس ، تهران .
- ۱۹- ضرغامی و یغمایی ، برزین و ایراج ، ۱۳۷۸ ، بزرگداشت ابن بواب (علی بن هلال بیضاوی) به اهتمام برزین ضرغامی و . . . انتشارات یزدانی . تهران .

مجله پژوهشهای اسلامی / ۱۳۳

- ۲۰- غُكاشَه ، ثُرَوَت ، ۱۳۸۰ ، نگارگری اسلامی ، ترجمه سید غلامرضا تهامی ، انتشارات حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی ، تهران .
- ۲۱- فریه ، / . دلیو ، ۱۳۷۴ ، هنرهای ایران ، ترجمه پرویز مرزبان ، فرزانه روز ، تهران .
- ۲۲- فضائلی ، حبیب الله ، ۱۳۶۲ ، اطلس خط ، ارغوان ، اصفهان .
- ۲۳- فیروزان ، مهدی ، ۱۳۸۰ ، راز و رمز هنر دینی ، (مجموعه مقالات ارائه شده در اولین کنفرانس هنر دینی) ، هنر قرآنی خوشنویسی و تذهیب ، مارتین لینگز ، سروش ، تهران .
- ۲۴- متز ، آدم ، ۱۳۶۴ ، تهران اسلامی در قرن چهارم هجری یا در رنسانس اسلامی) ، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو ، انتشارات امیرکبیر ، تهران ..
- ۲۵- مستوفی ، حمدالله ، ۱۳۶۴ ، تاریخ گزیده ، با اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی ، انتشارات امیرکبیر ، تهران .
- ۲۶- منشی قمی ، قاضی میر احمد ، ۱۳۶۶ ، گلستان هنر ، تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری ، کتابخانه منوچهری ، تهران .
- ۲۷- منشی کرمانی ، ناصرالدین ، ۱۳۶۲ ، سمط العلی للحضرة العلیا (در تاریخ قراختایان کرمان) ، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال ، تحت نظر علامه محمدقزوینی ، انتشارات اساطیر ، تهران .
- ۲۸- موسوی بجنوردی ، محمد کاظم ، ۱۳۷۰ ، دایره المعارف بزرگ اسلامی ، ۱ تا ۱۴ ، ناشر مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی ، تهران .
- ۲۹- نصر ، سید حسین ، ۱۳۵۹ ، علم و تمدن در اسلام ، ترجمه احمد آرام ، انتشارات خوارزمی ، تهران .
- ۳۰- هاشمی نژاد ، علیرضا ، ۱۳۸۶ ، ربه قراختایی ، گلستان هنر ، سال سوم ، شماره ۲ (پیاپی ۸) تابستان ۱۳۸۶ ، ص ۸۷ تا ۹۸ .

31- Jane ، Turner ، 1998 ، The Dictionary of ART ، Macmillan
-Publishers Limited . NewYork ، (P . 218) .